

պիսկոպոսներ: Այս եղած էր մեր եղբայրացիները. եւ այսօր ներկայ վաւերաթուղթին տուած տեղեկութեամբ կը համարենք թէ ան լիովին կը հաստատուի:

Եղբայրացիները կրնանք ըսել. «Պատմութեան» վկայութիւնը թէ «Թէոդոսի 37րդ տարին, այն է 444/445 թուականին երբ Շահապիվանի ժողովքը տեղի ունեցաւ, Հայերը համարձակած ըլլան համաձայնութեամբ մը նոր եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու, իրենց եպիսկոպոսները թիւը նուազած ըլլալուն համար», կը պատշաճի Շահապիվանի ժողովքին թէ՛ թուականով եւ թէ՛ պարագաներով: Հայ եպիսկոպոսներու նուազիւ հասկնալի կը դառնայ Ս. Սահակի մահէն 5-6 տարի վերջ եւ ոչ իր դահադրութեան շրջանին: Հայ եպիսկո-

պոսներու զլիսաւորներուն համաձայնութիւնը ենթադրել կու տայ ժողովք մը որ Սուրբակի օրով եղած ըլլալ էր երկիր. բայց ինք կրնար անձամբ ձեռնադրուած ըլլալ ձեռնադրութիւններու՝ առանց կեսաւորի իրաւասութեան, ինչպէս առանց այդ իրաւասութեան ինք ձեռնադրուած պէտք է եղած ըլլայ: Այս պատճառով պատմութիւնը իրեն վերադրած է, բնականաբար, ինքնազուլիս ձեռնադրութեան սկզբնաւորութիւնը:

Ասով կը կարծենք թէ իրարմէ անկախ երկու վկայութիւններ փոխադարձաբար զիրար հաստատած կ'ըլլան եւ հետեւաբար հարկ է'ըլլար «Պատմութեան» յիշած թրականը սրբադրելու:

Հ. Պ. ՀԱՄԷԼԵԱՆ

ԶՄՄԱՌՈՒ ԶԵՌԱԳԻՐ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔԻ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Միւլթար Գոշի դատաստանագրքի հնագոյն ձեռագիրներու մասին դանաղան անգամներ գրուած է(1): Գեր. Հ. Յովհ. Վրդ. Մըսրեան ուղած է ամփոփել ու յայտնուած կարծիքներու եղբայրացութիւնները ներկայացնել եւրոպացի ուսումնասէրներու ալ մատչելի լեզուով(2): Դատաստանագրքի երեք հնագոյն օրինակներ հասած են մեզի, որոնք կը պահ-

ուին Էջմիածին (թիւ 492), Զմմառ (թիւ 8ա) եւ Ս. Ղազար (թիւ 1237): Էջմիածնի ձեռագրի զբնութեան թուականի մասին տարակոյս չկայ. ունի յիշատակարան, որուն համաձայն ընդօրինակուած է 1295-ին(3): Հարցը կը մնայ որոշելու Զմմառու եւ Վենետիկի օրինակներուն հնութեան առաջնութիւնը:

Մըսրեան Վրդ.ի համաձայն(4), Զմմա-

ռակն է. Հ. Ս. Մատենադրական քննութիւններ (Աղգ. Մատ. ձմբ.), Վիեննա, 1926, էջ 146-184:

(2) J. Mécérian S. J. - Bulletin Arménologique - Beyrouth 1947-1948 (Mélanges de l'Univ. St. Joseph - tome XXVII, fasc. 10).

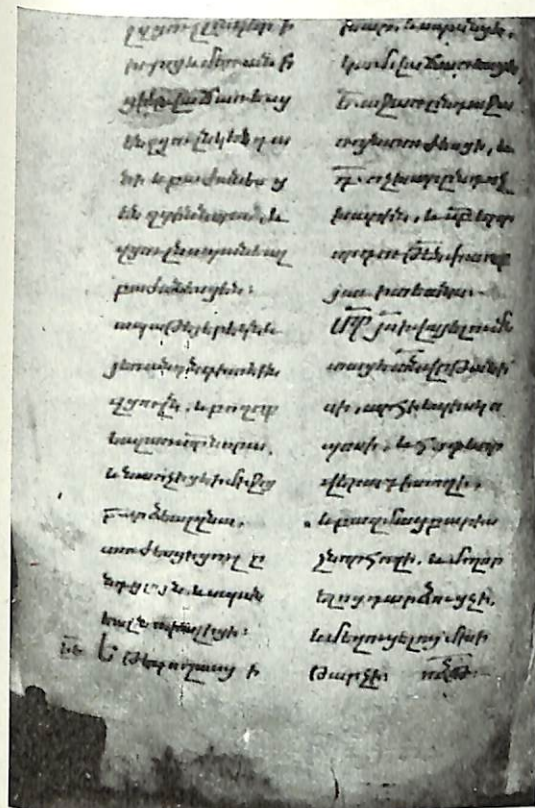
(3) Բաւտամեանց Վ. - Անդ, էջ 109:

(4) J. Mécérian S. J. - Անդ. էջ 209-214 [33-38].

(1) Ալիշան. - Յաղագս իսկական եւ նախադադար օրինակի գրոցն դատաստանի Միւլթարայ Գոշի: «Բագմավէպ», 1848, էջ 117:

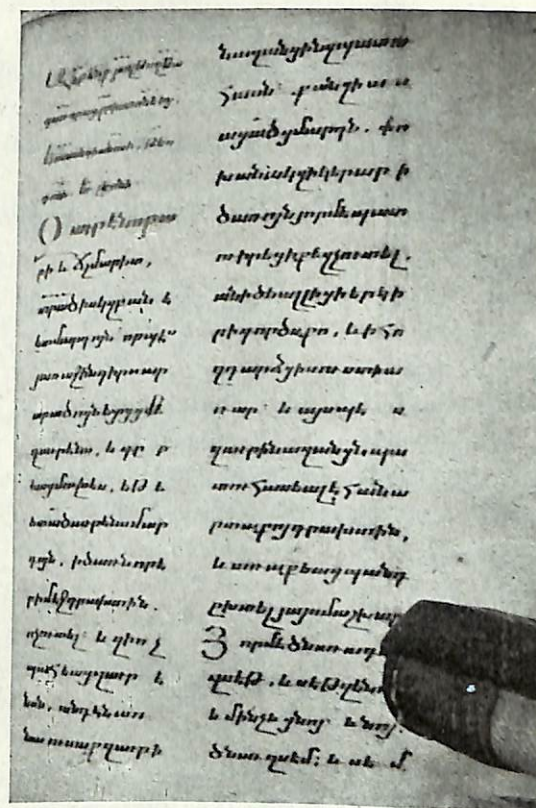
Հացունի Հ. Վ. - Դատաստանագրքի Միւլթար Գոշի եւ հնագոյն օրինակները: «Բագմավէպ», 1942, էջ 4:

Բաւտամեանց Վ. - Միւլթարայ Գոշի Դատաստանագրքի Հայոց: Վաղարշապատ, 1880 - յառաջարան. էջ 109-116:

1
Դատաստանագրքի Զմմառու
Ա. մաս երես 208ր.

մառու ձեռագրի Բ մասը սկսեալ 256 երեսէն՝ որ կը պարունակէ օրէնք թագաւորացը, տարբեր օրինակով մը գործ է: Այս Բ. մասի վերջաւորութեան կը գտնուի յիշատակարան մը, որ կ'ըսուի թէ այդ ձեռագիրը օրինակուած է Վրթանէս Արքեպիսկոպոսի համար հայոց ՈԶԹ թրական, այսինքն 1240 թուականին: Յարգելի հայրը ասկէ կը հետեցնէ ձեռագրի առաջին մասին նախ քան այդ թուականը գրուած ըլլալը: Նկատի առնելով Ա. մասին ուսած ըլլալը: Նկատի առնելով Ա. մասին մէջ յիշուած Գրիգոր կաթողիկոսը՝ հաւանաբար Տղան (1173-1194), որուն նրաւուած է ձեռագիրը, կ'երկարացնէ որ թէեւ 1184-էն վերջ գրուած է, բայց հնագոյն ձեռագիր մըն է, հաւանաբար ԺԳ զարու առաջին քառորդին օրինակուած:

2
Դատաստանագրքի Զմմառու
Բ. մաս երես 256ա

Աւելի ուշադիր եւ մանրամասն քննութիւն մը սակայն ցոյց կու տայ որ Զմմառան ձեռագրին մէջ երկու գրիչ գոյութիւն չունի, ամբողջ ձեռագիրը թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ մասով, գործ է միեւնոյն օրինակովի եւ գրուած է նոյն Վրթանէս Արքեպիսկոպոսին համար: Համոզուելու համար գրչութեան արուեստի նոյնութեան, կը բաւէ ակնարկ մը հոս գրուած երկու նմոյշներուն նոյն ձեռագրի Ա. եւ Բ. մասերէն(5):

(5) Հրատարակուած լուսանկարները աղնուօրէն մեզի արժանաւորեց Գեր. Հ. Յովհ. Վ. Մըսրեան, Պէյրութի Ս. Յովսէփ համալսարանի հայագիտական ամսական արժանաւոր վարիչը, որուն հրապարակուած չորհրդակցութիւն կը յայտնենք:

Դեռ առաջին ստուգաթղթի համար ըսենք նաև որ այդ վրթանէս Արքեպիսկոպոսը եւ հայկական ՈԶԹ թուականը ճիշտ միեւնոյն գրչութեամբ կը յիշատակուին առաջին մասի փոքրիկ յիշատակարանի մը մէջ, ինչպէս վերը գրուած առաջին նկարէն կը տեսնուի(6) :

Կը համարինք որ այս յիշատակարանը վրիպած է Գեր. Մըսրէան վրդ.ի աչքէն, եւ այս պատճառով իր գրութեան մէջ սխալ հետեւանքներու յանդած է : Յարդեւ ի վարդապետը իր մատենագիտութեան մէջ թէեւ յիշատակած է Հ. Հ. Ոսկեանի դերքը՝ սակայն չէ անդրադարձած որ այդ յիշատակարանը հրատարակուած է նոյն դերքին մէջ իբրեւ փաստ Ձմառեան ձեռագրին 1240 թուին գրուած ըլլալուն(7) :

Ստույգ է եւ չկայ ոչ մէկ տարակոյս որ Ձմառու ձեռագիրը ամբողջապէս նոյն գրչին օրինակուած է 1240-ին, Գոշի մահէն 27 տարի վերջ : Հետեւաբար այդ ձեռագրին պարունակած չորս յիշատակա-

(6) Յիշատակարանը կ'ըսէ. Տէր Յիսուս ի վաշխումն տացէ տեսնեմ վրթանիս արհիպիսկոպոսի եւ հոգեւոր վերադիտողի եւ բազմաց բարիս շնորհողի եւ մոլորեցող դարձուցչի եւ մեղուցեցող միտթարչի : ՈԶԹ :

(7) Ոսկեան Հ. Հ. — Անդ, էջ 156 :

(8) Կան քանի մը յիշատակարաններ վերջին շրջաններու գրուած, որոնց գրչութեան արուեստը, նոյնիսկ մեղանքը, այնքան յստակօրէն դանաղանի է որ ոչ մէկ տարակոյս կը թողու թէ տարբեր գրչէ յետոյ աւելցուած է :

(9) Ալիշան. — Հայագրատու, Վենետիկ, 1901, էջ 407, ուր հրատարակուած է նոյն յիշատակարանի եւ Տիկնոջ մաղթելէ վերջ որ Քրիստոս նորոգէ գիրենք «հոգեւոր եւ մարմնով ի կեանս անմահ», կ'աւելցնէ. «եւ ի ներկայիս տառնց փորձանաց պահեստի գաւազան հանդերձ» : Վարդան պատմիչի համաձայն վախտանդ մեռած է 1214 թուին, իսկ Միտիթար Գոշ՝ նախորդ տարին : Հմմտ. Պատմութիւն, Մոսկվա, 1861, էջ 184 :

(10) Ալիշան. — Հայագրատու մէջ հրատարակած է անխորհրդած յիշատակարանին այդ հատուածը. հմմտ. էջ 408 :

րանները, ընծայականը, որ Մըսրէան վրդ. մէջըրեաւ է եւ որոնց վրայ կը հիմնուի իր գրութեան մէջ, ձեռագրի հնութեան ոչ մէկ փաստ կրնան ընծայել, որովհետեւ պարզապէս հաւատարիմ ընդօրինակութիւններ են նախկին ձեռագրի մը :

Ստուգուած ըլլալով Ձմառեան դատաստանագրի թուականը՝ իբրեւ նախնական ձեռագիր եւ հնութեան գրոյժ կրող միակ մեղի ծանօթ ձեռագիրը կը մնայ Ս. Ղազարու գրատան մէջ պահուածը :

Համոզուած ենք որ դժուար է փաստել թէ Վենետիկի դատաստանագիրքը Գոշի իսկական ձեռագիրը ըլլայ : Այս մասին Հ. Վ. Հացունիի խորհրդածութիւնները ընդունելի կը թուին. հարկ է դանաղանել յօրինողը օրինակողէն : Ասիկա սակայն արդեւ մը չէ անոր հնութեան : Ս. Ղազարու ձեռագիրը չունի յետին դարու ոչ մէկ յիշատակարան, որմէ կարելի ըլլայ եզրակացնել անոր պարունակածներուն զուտ օրինակութիւն մը ըլլալը(8) : Ինչպէս նաև մինչեւ այսօր չէ յայտնուած ուրիշ դատաստանագիրք մը որմէ կարելի ունեցած ըլլայ Վենետիկի ձեռագիրը : Վախտանդի ընծայականը հանդիսաւոր ու վայելչադեղ գրչութեամբ, իշխանագուններու կենդանութեան օրով գրուած է(9) : Այս բոլորը վկայութիւններ են Ս. Ղազարու ձեռագրի հնութեան :

Պատճառ մը չունինք չհաւատալու Գոշի վերջին յիշատակարանին, որ Վենետիկի ձեռագրին մէջ կայ, ուր կ'ըսէ թէ դայն աւարտած է նախագրութեան յիշատակարանը դրած տարին, այսինքն 1184(10) : Նոյնիսկ եթէ չուզենք հաստատել թէ Ս. Ղազարու դատաստանագիրքը Գոշի իսկական ձեռքով գրուածն է, հարկ է սակայն ընդունիլ որ անկէ անմիջական եւ ուղղակի օրինակութիւն մըն է Միտիթար Գոշի կենդանութեան օրով իսկ :

Հ. Հ. ԿԵՏԻԿԵԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԻԹՈՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՀԱՒԱԲԱԾՈՆԵՐԸ

(Շար. Բազմ. 1952, Թիւ 5-6, էջ 102)

ՈՒՒԲԻՆԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ (*)

Ա. — Ընդհանուր ցուցակ. Բ. — Իշխանական դրամներ, Գ. — Մեծ լիւծի դրամներու տեսակներ ու ցուցակներ, Դ. — Բացատրութիւն և մոյջներ, Զ. — Հեթումեան արքաներու դրամներ, Է. — Նզրաւկացութիւն.

Բ.

ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Վենետիկի Ս. Ղազարու թանգարանին Ռուբինեան Հարստութեան պատկանող ոսկի, արծաթ, արծաթապղինձ եւ պղինձ դրամներու ընդհանուր թիւն է 648, հետեւաւ ձեռով դասաւորուած.

Իշխանական դրամներ	ԴՐԱՄ
1. Կոստանդին (1095-1099)	1
2. Լեւոն Բ. (1187-1199)	1
Թագաւորական դրամներ	
1. Մեծն Լեւոն Ա. (1199-1219)	355
2. Հեթում Ա. (Հեթ. և Զապէլի պատկերով) (1226-1270)	23
Հեթում Ա.ի պղինձներ (1226-1270)	58
Հեթում Ա. և Քայքոյեան Ա. (Երկկողմեան)	9
Հեթում Ա. և Քայքոյեան Բ. (»)	18
3. Հեթում Ա. և Լեւոն Բ. (ոսկի)	1
4. Լեւոն Բ. (1270-1289)	47
5. Հեթում Բ. (1289-...1305)	4
6. Սմբատ (1296-1298)	7
7. Կոստանդին Ա. (1298-1299)	1
8. Լեւոն Գ. (1301-1307)	13
9. Օշին (Աշին) (1308-1320)	20
10. Լեւոն Գ. (1320-1342)	59
11. Կի Լուսինեան (1342-1344)	1
12. Կոստանդին Գ. Նղրեան (1344-1363)	3
13. Լեւոն Բոնակալ (1363-1365)	4
14. Կոստանդին Գ. Նղրեան (1365-1373)	14
15. Լեւոն Ե. Լուսինեան (1374-1375)	1
16. Կեղծ դրամներ	7
17. Գաղտնիստ դրամ	1

«Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ ՄԻԹՈՐԵԱՆ ՎԱՆՔԻՆ ԲԵՐԱՅՆ ՆՊԱՍՏԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ» մեր զեկուցումով՝ ըսած էինք. «Առաջին անգամ թորոս եւ Կոստանդին իշխաններու դրամները հրատարակողը եղած է Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ «Սիսուան»ի մէջ : Այս դրամները, ... աշխարհի միակ սուլում օրինակներն են եւ կը պատկանին Ս. Ղազարու թանգարանին(1) : Աւելցնենք որ իշխանական երրորդ դրամն ալ որ կը պատկանի Լեւոն Բ. իշխանին (յետոյ Մեծն Լեւոն Ա.) առաջին անգամ հրատարակուած է «Սիսուան»ի մէջ (էջ 483, պատկեր 218) : Եօթնամանական թուականներուն, երբ Հ. Սիսուան Կ. Պոլիս կը գտնուէր, այս դրամը տեսած է Սե-

(*) Նախամետրոպիտան շրջանի Ս. Ղազարու հայկական դրամներու մասին, տես՝ «Բազմալեզու» 1952, Թիւ 5-6, էջ 102-109.
1. «Բազմալեզու» 1951, Նոյն-Գեղար., Թիւ 11-12, էջ 324.